

EL CASTELL DEL MONTGRÍ. 1294-1994

SET-CENTS ANIVERSARI DE L'INICI DE LA SEVA CONSTRUCCIÓ

Sobre el castell del Montgrí -sens dubte la imatge més emblemàtica i descriptiva de la vila de Torroella- s'ha escrit degudament i es coneixen els detalls històrics i les característiques arquitectòniques que el condicionen. Ens trobem però, enguany, en l'escaiença d'una efemèrides transcendental, importantíssima; es compleixen set-cents anys de l'inici de la seva construcció i esdevé un deure ineludible fer-ne esment en les planes del nostre *Llibre de la Festa Major*, compendi testimonial dels més purs i descriptius valors pairals.

El castell del Montgrí és un monument de caire bèl·lic, relacionat amb la història medieval de la nostra vila, construït a final del segle XIII, quan imperava arreu del país la forma d'organització política i social establerta a l'Occident d'Europa a partir dels segles IX i X, per aconseguir la plenitud en els segles XI i XII, conegut amb el qualificatiu de feudalisme, els elements del qual es concreten en dos aspectes bàsics: agrupament popular en la base i senyoria prevalent en la cúpula del poder. El primer es funda sobre el feu, terra o dret immobiliari concedit per un home (senyor feudal) a un altre home (vassall) amb l'obligació de ser-li fidel i d'altres serveis, combatre per a ell, sotmetre's a la seva justícia, treballs sense retribució, etc. El senyor li deu, en canvi, defensa de la seva vida, justícia i protecció. Quan aquest sistema adquireix un ampli desenvolupament neixen els comtats i es produeix una escala de valors segons la seva categoria, l'extensió territorial, la riquesa productiva... Els vassalls sols tenen deures amb el seu senyor, però aquest pot esdevenir vassall d'un altre senyor més poderós i crear-se, doncs, una jerarquia al cim de la qual es troba el comte amb categoria de rei. Així és com el comte de Barcelona va esdevenir el senyor més alt de la jerarquia feudal catalana.

A Catalunya va promulgar-se, probablement els anys 1064-1068, per Ramon Berenguer I i una junta de magnats i de juristes, el compendi primitiu dels "Usatges", primer codi feudal conegut.

L'Església es va emancipar de l'arquebisbat de Narbona i Tarragona esdevingué seu metropolitana, que comprenia les diòcesis de Barcelona,

Girona, Vic, Urgell, Tortosa i Lleida; va portar a terme una obra molt fecunda en l'aspecte cultural, impulsà les belles arts i ordenà els costums imperants. Els ordes religiosos, sobretot el de Sant Benet, contribuïren a l'obra civilitzadora amb la fundació dels més importants monestirs, entre els quals cal citar els de Sant Miquel de Cuixà, Sant Martí del Canigó, Sant Esteve de Banyoles, Santa Maria de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Sant Pere de Rodes, Sant Cugat del Vallès, Santa Cecília de Montserrat, Sant Pere de les Puelles, Vallbona, Poblet i Santes Creus. Malgrat les imperfeccions que vivia aquella època, l'Església catalana creà la institució "Pau i Treva" que considerava inviolables certes persones i posava un parèntesi a les guerres privades en dies determinats. En resum, Catalunya fou, a l'inici de la seva història, un país d'organització aristocràtica i feudal, per convertir-se, gradualment, en un poble d'esperit clarament democràtic i urbà, canvi impulsat pels monarques i els municipis, en primacia pel poderós municipi de Barcelona.

Torroella es trobava, a l'època medieval, regida pel seu senyor Bernat de Santa Eugènia, figura de relleu en la conquesta de Mallorca, de la qual fou nomenat governador pel rei Jaume I. L'any 1237, iniciant una evolució política del sistema feudal, concedia diversos privilegis que anul·laven antics serveis i prestacions a càrrec dels vassalls, fonamentalment l'abolició del lliure arbitri, segons voluntat senyorial, sempre susceptible de caure en desmesurada condició, i el deure d'oferir allotjament al senyor i al seu seguici en certes circumstàncies sense dret a percebre cap retribució. El modest nucli rural que era llavors Torroella, arcerada al voltant del castell del senyor, en un recinte conegut per "la Cellerà", va adquirint una evident expansió urbana, el nombre d'habitants augmenta i molts ja no són treballadors de la terra, apareixen els oficis artesanals i la riquesa i el benestar prosperen. Aquest canvi en l'estructura feudal aconsegueix noves concessions i l'hereira de Bernat de Santa Eugènia, la seva filla Sança, vescomtessa de Cabrera, atorga l'any 1265 als habitants de Torroella el dret d'organitzar-se i formar una delegació composta de vuit individus que esdevenen l'embrió del règim municipal, amb el nom de "universitat", que és la representació dels veïns en el tracte amb el senyor per convenir l'exactitud en el compliment dels privilegis obtinguts, negociar altres drets col·lectius, evitar errònies interpretacions dels compromisos establerts... En conjunt, és el signe convincent de l'emancipació popular, fins llavors sotmesos encara a les normes primigènies del règim feudal, envers el senyor.

L'any 1269, Sança de Santa Eugènia estableix una permuta amb Dalmau de Rocabertí del castell i dels seus drets i propietats a Torroella, que són intercanviats pel castell de Vilademuls i altres possessions de l'esmentat Rocabertí. Aquest fet origina la fi de la família Santa Eugènia

com a feudatària de Torroella després d'un llarg període de temps, superior als dos segles. Transcorreguts solament tres anys, el 1272, Dalmau de Rocabertí cedia també mitjançant permuta a l'infant Pere, primogènit del rei Jaume I, tots els drets adquirits sobre Torroella. La vila s'incorpora a la corona i esdevé vila reial; més endavant seria cap de la baronia que aplegava els pobles d'Albons, Ullà, Gualta, Llavià, Serra de Daró i Fontanilles. El rei Pere II aconseguia amb Torroella una població important, d'evident situació estratègica enfront dels dominis del comte d'Empúries. La pugna, històricament coneguda, pel domini de la comarca entre els monarques catalans i el comtat d'Empúries, litigi que provenia de feia temps, es va mantenir inalterable potser perquè els regnats de Pere II (1276-1285) i d'Alfons II (1285-1289) foren de poca durada. Amb l'adveniment de Jaume II la qüestió va agreujar-se. L'any 1293, el comte d'Empúries Ponç Hug IV feia jutjar a uns cavallers que eren declarats traïdors i criminals, sentència desautoritzada pel rei Jaume II amb l'argument que sols ell tenia dret, segons els Usatges vigents a Catalunya, d'ordenar aquests judicis. Al cap de poc temps, el rei renovava la seva autoritat ordenant al comte d'Empúries que cessés la lluita empresa contra el castell de Sosperra, prop de Riudarenes, i que retirés del lloc l'armament utilitzat, especialment la màquina de guerra coneguda amb el nom de "bastida", artefacte destinat a l'assalt dels recintes emmurallats. Era evident que el rei Jaume II perseguia provocar la reacció del comte d'Empúries, persona de fort caràcter, defensor acèrrim dels drets propis de profundes arrels històriques. Efectivament, el comte va realitzar un acte de considerable dimensió: el desviament del curs del riu Ter, que en l'època medieval era navegable de Torroella fins al mar, cosa que facilitava el transport marítim de cereals i altres productes. Hi havia, fins i tot, a la vila drassanes que fabricaven les naus adequades per a aquests serveis, segons ho esmenten papers històrics consultats. Un memorial de greuges contra aquesta acció fou presentat a les Corts catalanes reunides a Girona. En reproduïm un fragment, respectant l'ortografia original:

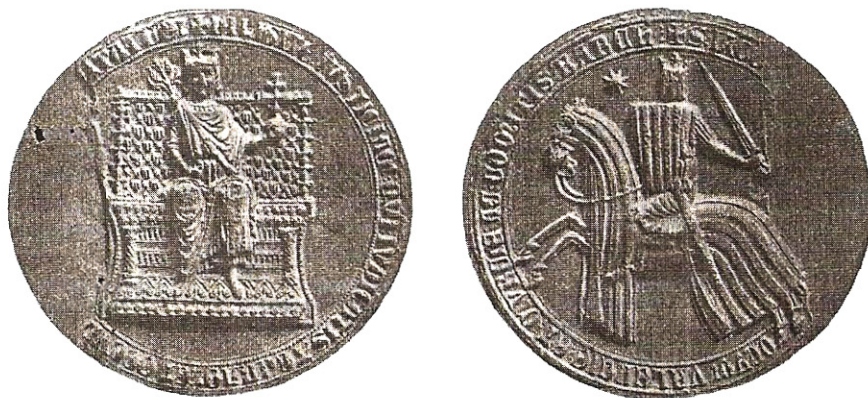
"Aquests son los torts que el comte dempuries fa al senyor Rey. Primerament que affet la força de Bellcayre en loc no degut, ço es asaber entre el Castell de Torroella que es del senyor Rey e el Castell d'alborns que es feu del senyor Rey e segueixen gran dan al Castell de Torroella.

Item que ha gitada la aygua del flom de Ter, a les barques e Galees e altre navili que salvava el grau com fahia mal temps en la mar, no ho poden ara fer. E així myl navili nosi gosa atreure.

Item quels molins de Torroella per la minva de la aygua que perden per los molins del comte perden lo molre ben de la meytat e quaix de tot, com es secada.

Item lo loc duyan (Ullà) els homens de sobrestany des Aragay, qui son del senyor Rey, perden les laurahons per raho del rech quel comte ha fet que soffrix, e les enaygua totes.”¹

Segells dels dos antagonistes en la lluita pel domini de la comarca, que fou origen de la construcció del castell del Montgrí pel rei Jaume II.

Segells del Jaume II, comte de Barcelona.

Segell de Ponç Hug IV, comte d'Empúries.

L'obra manada pel comte d'Empúries va consistir a posar pedres, socs d'arbres i altres obstacles al curs del riu Ter prop de Verges, això va coincidir amb una riuada, llavors ben freqüents, i pluges intenses. Tot es va combinar per produir la desviació del curs del riu. Els afectats, els habitants

de Torroella, el monestir d'Ullà, Gualta, Fontanilles, Castell de Palau, Pals i altres llocs, varen queixar-se al rei pels perjudicis causats; el monarca va ordenar als tècnics Jaume de Cornellà i Gerard d'Abadia que dirigissin les obres necessàries per restablir el curs antic del riu.

El procurador reial a Torroella tenia cura de les rendes de la Baronia, que eren diverses i importants, especialment les corresponents als nombrosos molins en activitat, les terres destinades a pastura per a la ramaderia i les salines que donaven, amb poc esforç, un gran rendiment. Igualment, a la desembocadura del Ter es formava una illa, que dos braços del riu tancaven, coneguda per "illa del Massot o Pinell" de gran riquesa cinegètica; es va veure afectada pel desviament provocat, com ho assenyala la següent indicació històrica:

*"Pus laygua no sia al flom tota la cassa sen fugerá é irá a la montanya e debans cant laygua hi era no sen podia hixir que estava entre duas ayguas."*²

Aquest terreny acotat donava també rendes i servia, especialment, per a l'esplai dels monarques durant les seves estades a Torroella.

Va agravar el litigi el fet que el comte d'Empúries fortifiqués Castell d'Empordà i ordenés la construcció d'un castell a Bellcaire, obres de clara disposició bèl·lica. Llavors, en resposta a les provocacions esmentades, el rei Jaume II va ordenar al seu procurador reial a Torroella Bernat de Llabià, amb escrit datat el 28 de maig de l'any 1294, l'inici de la construcció d'un castell situat al cim de la muntanya del Montgrí, que esdevingués un signe declarat del seu poder -amb una fortalesa ben visible arreu de la comarca- i una veritable amenaça a qui gosés desafiar-lo. Per a les despeses de l'obra, foren destinades les rendes que Torroella entregava al rei i un impost per cada parella de bous de les poblacions d'Albons i Ullà. Com ja hem esmentat en l'inici d'aquest escrit, es compleix enguany el set-cents aniversari de l'ordre d'iniciar la construcció del castell del Montgrí, monument que proclama a cel obert el profund passat històric de la nostra vila, del qual tots en som hereus directes.

Encara que resulta prou conegut l'aspecte arquitectònic del castell del Montgrí, creiem necessari fer-ne una breu descripció utilitzant l'estudi publicat en el número 7 de la sèrie *Papers del Montgrí* editats pel Centre d'Estudis i Arxiu del nostre Museu, original d'una persona que reuneix la valuosa carrera d'arquitecte junt amb un estil literari de pulcra i perfecta concisió narrativa, l'amic Francesc Batlle i Lloret.

"Del castell del Montgrí, com ja sabeu, l'obra va quedar a mig fer. Només

es bastiren els murs que en formen el perímetre -un quadrat de 31 metres de costat- amb les quatre torres rodones adossades als quatre cantons.

Els murs tenen uns 13 metres d'alçària. Els panys exteriors són completament llisos, de carreus de pedra ben treballats, disposats en fileres horitzontals. Només a la base de les torres hi sobresurt un sòcol.

La façana principal és la de migdia. La porta, d'1,80 metres d'amplada, amb un arc de mig punt de grans dovelles, està exactament centrada. Dues rengleres d'espitlleres indiquen els nivells de les dues plantes que havia de tenir el castell i, a l'alçada del pis superior, hi ha l'única finestra d'aquesta façana, amb una fina columna i dos arquets de mig punt recolzats en un capitell. Setze merlets amb acabament piramidal coronen el mur i, entre els dos del centre, hi ha un gran matacà que descansa sobre dues mènsules.

Les altres façanes són pràcticament iguals a la de migdia, si bé a la de llevant hi ha dues finestres, una a la de ponent i cap a la de tramuntana.

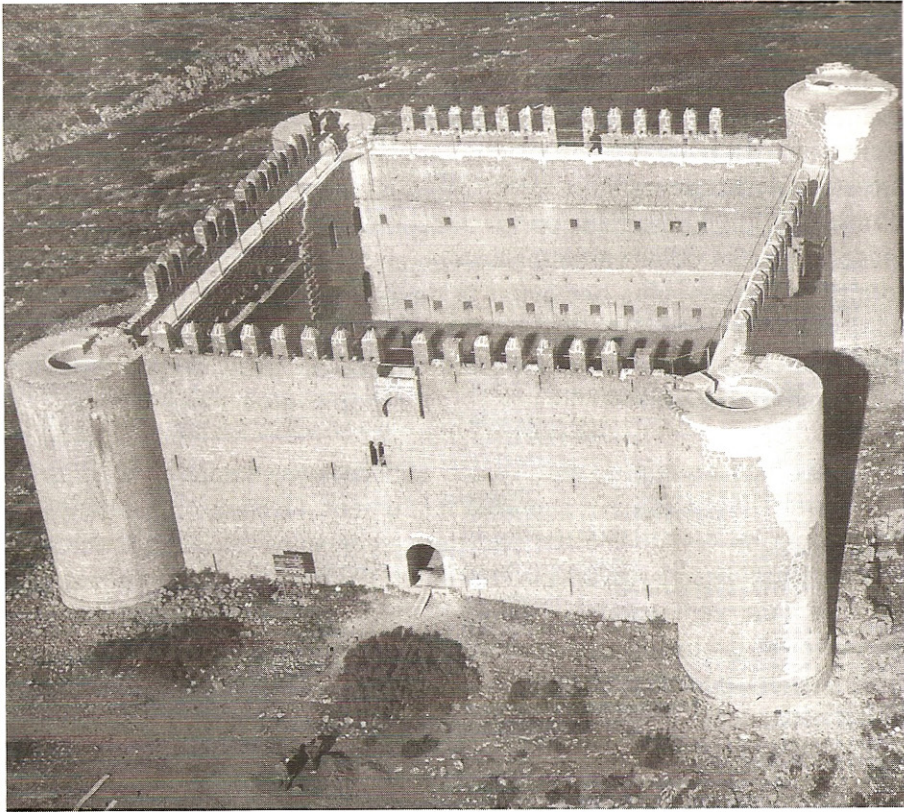
Les quatre torres són semblants, però només les dues de l'est són ben iguals. El diàmetre de la torre SO és de 7 metres, mentre que a les altres tres és de 6,40 metres. La torre NO, que sobresurt 2,50 metres per damunt dels murs, presenta interiorment tres nivells, mentre que les altres torres queden enrasades amb l'última filada dels murs i tenen només dues plantes.

Es pot entrar a les torres per unes portes, amb arc de mig punt, situades en els angles que formen els murs interiorment.

A dins del castell, s'hi pot apreciar el paviment de pedra del pati central, quadrat, del qual havien de rebre llum i ventilació les diverses dependències de l'edifici. A sota d'aquest paviment hi ha una cisterna, amb volta de canó, que havia de recollir les aigües plujanes de la coberta i del pati.

En els panys interiors dels murs hi ha unes lligades i arrencades d'arcs i de voltes, que permeten determinar exactament l'estructura que havia de tenir l'edifici. Per les lligades es pot observar que l'obra constava de quatre naus, amb volta de canó: una nau a la part posterior, paral·lela a la façana principal. També s'hi poden veure les arrencades d'uns arcs, transversals a les naus, que haurien de sostenir les bigues del sostre de la planta baixa.

La disposició de tots els elements constructius estava pensada bàsicament per a la defensa. La situació de les torres, la disposició i

El castell un cop realitzades les obres de remodelació, la primavera del 1989. (Foto Martí Vidal)

orientació de cadascuna de les espitlleres, els merlets i els matacans, el gruix extraordinari dels murs, tot estava perfectament planificat per a la protecció davant dels sistemes d'atac propis de l'època."

Les obres del castell es varen interrompre perquè el motiu de la seva construcció, la pugna entre el rei Jaume II i el comte d'Empúries Ponç Hug IV pel domini de la comarca, va desaparèixer per la decadència soferta per aquest darrer. Realment, vista la magnitud de l'obra realitzada, fou una llàstima que el castell quedés inacabat. Tot i així, es tracta d'una edificació valuosa qualificada per l'historiador Joan Badia en la seva obra *L'arquitectura medieval de l'Empordà* com un veritable "exemplar d'arquitectura civil del gòtic primitiu, un dels més notables del Principat."

El castell, situat en el punt cimer de la muntanya del Montgrí, ha sofert tots els embats dels vents, les pluges intenses i, sobretot, la fúria dels temporals amb els efectes dels llamps destructors. Les parts més afectades

eren les torres NO i SO i els merlets que es troben en la part més alta dels murs. La situació era d'una gravetat absoluta; el castell podia desmoronar-se irremeiablement, convertit en un munt de runes. Aquesta tràgica eventualitat sols podia solucionar-se amb una obra immediata de restauració i consolidació del monument, treballs molt difícils per la inexistència d'accessos aptes per a vehicles. La dificultat fou vençuda amb la utilització d'un helicòpter per al transport dels materials i de les eines necessàries. Les obres varen realitzar-se amb resultats positius, seguint les normes indispensables per evitar la desfiguració del castell en la seva estructura i antiguitat. Per fer més interessant la visita, es va col·locar una escala de cargol dintre d'una torre a fi de facilitar l'accés al pas de ronda degudament protegit.

Durant molt de temps, en diverses publicacions, autors conscients de l'estat crític que sofria el venerable monument, insistiren reclamant una urgent obra de restauració per part dels organismes oficials per salvar-lo d'un final per dissort irreversible. No es va obtenir cap mena de resposta definitiva. Ara, venturosament, tenim el deure d'agrair la solució d'aquest crònic i difícil problema; per fi els organismes oficials, el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Girona i l'Ajuntament de Torroella, varen emprendre amb plena eficàcia les obres de consolidació desitjades, i el castell del Montgrí continua presidint des del seu lloc cimer, esperem que per molts anys, la bella comarca empordanesa.

Ens sembla adient reproduir aquest elogiós escrit que va dedicar al castell del Montgrí l'eminent i prolífic escriptor empordanès Josep Pla:

"No es pot negar que, dins la comarca, el massís del Montgrí té una gran visualitat. Es veu de tot arreu i es mira amb gran interès, sobretot perquè sobre la seva muntanya més alta, que és el Montgrí, hi ha un impressionant castell de pedra picada, fet construir per Jaume II per posar el fre del rei a les vel·leïtats feudals del comte d'Empúries (que havia construït la fortalesa de Belcaire amb un to separatiu) i que ha tingut una admirable força de presència a través de les depredacions dels homes i de la destrucció del temps. Resultà, però, que en el moment de la seva construcció en què avui es pot veure, morí el darrer comte d'Empúries de la branca autèntica, i els seus successors tingueren un altre esperit, i així el castell no ha servit absolutament de res. Però el castell s'ha mantingut i existeix i es troba tan ben posat que fa l'efecte que el Montgrí és una muntanya construïda per la naturalesa per servir-li d'escambell. És un element tan inseparable de la visió de l'Empordà, del panorama de l'Empordà mirat des de qualsevol lloc, que constitueix el botó de la roda de la comarca, la flor de pedra d'aquest país. De vegades he tingut la impressió -que potser compartiran alguns empordanesos- que la meua vida, en aquesta terra, no ha consistit en res més que a donar voltes a aquest castell. I, aquesta impressió no l'he pas

tinguda solament en viure-hi a prop: l'he tinguda trobant-me en qualsevol lloc del món on els meus ossos han arribat. A tot arreu."

Hem fet esment que el castell del Montgrí va iniciar-se l'any 1294 i que l'obra va quedar inacabada a mig fer l'any 1301, motivat per la desaparició de l'amenaça provocada per l'inquiet comte d'Empúries vers les terres dominades pel rei de Catalunya-Aragó, comte de Barcelona, Jaume II, de qui era vila reial Torroella.

En la conclusió d'aquest escrit, publiquem un sonet inèdit, de bella descripció del castell del Montgrí, original de l'inoblidable amic Joan Pericôt, fervorós amant dels més purs valors pairals i col.laborador distingit que fou del *Llibre de la Festa Major* des del seu llunyà origen.

El Montgrí

Cendres i blaus i un pensament de lila.
Roses perduts i faixes de rovell.
Muntanya amunt, les clapes de verd vell
que va pintant l'espígol que s'hi enfila.

A dalt de tot, un net volum perfila,
del rei Jaume segon, l'auster castell;
escaire al nord, altiu com un penell,
sobre els vells teulats de la nostra vila.
Enmig del pla, muntanya arrodonida,
tot l'Empordà contempla el perfil nu
de la teva clara geometria.
Car ets, Montgrí, tan just i fet a mida
del nostre bell país que, sense tu,
per ser tan bell, no sé com s'ho faria.

Pere Castells

(1) Arxiu de la Corona d'Aragó. Reg. 200, foli 228. Any 1303.

(2) Idem. Reg. 384, fol. 202.